

PAPER DETAILS

TITLE: EKOLOJİK BİLGİNİN KESFİ: BULUNUSUNDAN YAYIMLANISINA DÎVÂNU
LUGÂTİ'T-TÜRK'TE INSAN-DOGA İLİSKİSİ

AUTHORS: Erdem Akin

PAGES: 386-408

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/4037898>

HİKMET-AKADEMİK EDEBİYAT DERGİSİ
[JOURNAL OF ACADEMIC LITERATURE]
YIL 10, SAYI 21, GÜZ 2024

Dr. Öğr. Üyesi Erdem AKIN

Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Hacı Bektaş Veli Araştırma ve Uygulama Enstitüsü
erdemakin19@gmail.com
Nevşehir/TÜRKİYE
ORCID

**EKOLOJİK BİLGİNİN KEŞFİ:
BULUNUŞUNDAN
YAYIMLANIŞINA DÎVÂNU
LUGÂTİ'T-TÜRK'TE İNSAN-
DOĞA İLİŞKİSİ**

THE DISCOVERY OF ECOLOGICAL
KNOWLEDGE: THE HUMAN-NATURE
RELATIONSHIP IN DÎVÂNU
LUGÂTİ'T-TÜRK FROM ITS
DISCOVERY TO ITS PUBLICATION

Makale Türü: Araştırma Makalesi / Article Information: Research Article
Yükleme Tarihi / Received Date: 01.07.2024
Kabul Tarihi / Accepted Date: 24.10.2024
Yayınlanma Tarihi / Date Published: 31.10.2024

İntihal / Plagiarism

Bu makale **turnitin** programında taranmıştır.
This article was checked by **turnitin**.

Atıf/Citation

Akın, Erdem. "Ekolojik Bilginin Keşfi: Bulunuşundan Yayınlanışına Dîvânu Lugâti't-Türk'te İnsan-Doğa İlişkisi". *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi [Journal of Academic Literature]* 10/21 (Güz 2024), 386-408.

Akın, Erdem. "The Discovery of Ecological Knowledge: the Human-Nature Relationship in Dîvânu Lugâtî't-Türk From its Discovery to its Publication". *Hikmet-Journal of Academic Literature* 10/21 (Fall 2024), 386-408.

10.28981/hikmet.1508757

Yayınlanan makalelerde Araştırma ve Yayın Etiğine riayet edilmiş; COPE (Committee on Publication Ethics)'un Editör ve Yazarlar için yayımlanmış olduğu uluslararası standartlar dikkate alınmıştır.

Dr. Öğr. Üyesi Erdem AKIN

EKOLOJİK BİLGİNİN KEŞFİ: BULUNUŞUNDAN YAYIMLANIŞINA DİVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK'TE İNSAN-DOĞA İLİŞKİSİ

THE DISCOVERY OF ECOLOGICAL KNOWLEDGE: THE HUMAN-NATURE
RELATIONSHIP IN DİVÂNU LUGÂTİT-TÜRK FROM ITS DISCOVERY TO ITS
PUBLICATION

ÖZ

Türk düşünce yapısında bitki ve bitki türlerinin doğada kendiliğinden yetişmeleri, sürekli yenilenmeleriyle kutsallık atfedilmesinin yanı sıra insanoğlunun doğayla olan mücadelesinde beslenme, hayatta kalma, tedavi gibi birincil derecedeki ihtiyaçlarda ekolojik bilginin merkezinde yer aldığı görülür. Bu noktada ekolojik dünya ile geleneksel dünya görüşünün karşılıklı etkileşim içerisinde olduğu ve insanlık tarihi boyunca birbirini etkilediği ve etkileyeceği insan-doğa ilişkisi, Türklerin yaşadığı coğrafya hakkında bilgiler sunan Türk kültür tarihinin temel kaynaklarından Kâşgarlı'nın sözlüğünden elde edilir.

Bu çalışmada, insan-doğa etkileşiminin merkezinde yer alan "Dîvânu Lugâti't-Türk'te ekolojik bilgi hazinesini yansıtan, bitkilerin nitelikleri ve kullanım alanları ele alınmıştır. Ekolojik bilgi yaklaşımına bağlı olarak çalışmada, Türklerin ana yurt olarak kabul ettikleri coğrafyada nasıl bir insan-doğa etkileşiminin yaşandığının panoraması ortaya konulmuş, bu etkileşiminin halk yaşamında nasıl bir tesire sahip olduğu belirlenmeye çalışılmıştır. Ekolojik bilginin keşfi sürecinde, Ali Emiri'nin bilgisi, sonucunda Dîvânu Lugâti't-Türk'ün bulunuşu ve tıpkı basım yayım süreçleri, bir anlamda halk botaniğinin merkezinde olduğu ekolojik bilginin yeniden keşfidir. Ali Emiri'nin izinde, bir başvuru kaynağı olarak Dîvânu Lugâti't-Türk'ün yayımlatma girişimleri, halk tarafından uzun yıllar boyunca deneyimlenmiş ve doğrulanmış kuşaktan kuşağa aktarılan ve kültürel bağlamda geliştirilen geleneksel dünya görüşünü şekillendiren ekolojik bilginin keşfini ve bu bilgiye başvurulmasını mümkün kılmıştır. Dolayısıyla Dîvânu Lugâti't-Türk'ün bulunuşunu geleneksel bilgi hazinelerine kapı aralayan büyük bir keşif olarak görerek eseri halk botaniği çerçevesinde detaylı olarak ele almak önemli durmaktadır.

Anahtar Kelimeler: "Dîvânu Lugâti't-Türk", Kaşgarlı Mahmud, Türk Dünyası Coğrafyası, İnsan-Doğa etkileşimi, Halk Botaniği

ABSTRACT

In the Turkish thought structure, plants and plant species are attributed sacredness due to their spontaneous growth and continuous renewal in nature, as well as being at the center of primary needs such as nutrition, survival and treatment in the struggle of human beings with nature. At this point, the human-nature relationship, in which the ecological world and the traditional worldview are in mutual interaction and have affected and will affect each other throughout human history, is obtained from the dictionary of Kâshgarlı, one of the main sources of Turkish cultural history which provides information about the geography where Turks live.

In this study, the qualities and uses of plants reflecting the treasure of ecological knowledge in "Dîvânu Lugâti't-Türk", which is at the center of human-nature interaction, are discussed. Based on this approach, the study reveals the panorama of the human-nature interaction in the geography that Turks accepted as their homeland. It was tried to determine how this interaction had an impact on the lives of the people. In the process of the discovery of ecological knowledge, the discovery of Dîvânu Lugâti't-Türk as a result of the knowledge of Ali Emiri, and the process of publishing the same edition, in a sense, is the rediscovery of ecological knowledge in which folk botany is at the center. In Ali Emiri's footsteps, the attempts to publish Dîvânu Lugâti't-Türk as a reference source made possible the discovery and recourse to ecological knowledge that shaped the traditional worldview that had been experienced and verified by the people for many years, passed down from generation to generation, and developed in a cultural context. Therefore, it is important to consider the discovery of Dîvânu Lugâti't-Türk as a great discovery that opened the door to the treasures of traditional knowledge and to examine the work in detail within the framework of folk botany.

Keywords: "Dîvânu Lugâti't-Türk", Kaşgarlı Mahmud, Geography of the Turkish World, Human-Nature interaction, Folk Botany.

Giriş

Ekolojik bilgi, insan ile doğa arasındaki etkileşimleri anlamak ve sürdürülebilir bir çevre yönetimi geliştirmek için hayati öneme sahiptir. Bu bağlamda, tarihi metinler, özellikle Orta Asya Türklerinin kültürel ve ekolojik bilgilerini anlamada değerli kaynaklar sunar. Türk dilinin zenginliğini ve dil yapısını Araplara tanıtmayı amaçlayan Dîvânu Lugâti't-Türk, 1072-1074 yılları arasında Kaşgarlı Mahmud tarafından yazılmış ve Türkçe'nin ilk sözlüğü olma özelliğini taşır. Kaşgarlı Mahmud'un, eseri oluştururken sadece dil bilgisi unsurlarını değil, aynı zamanda dönemin sosyal, kültürel ve ekolojik yapısını da belgelediği görülür. Türklerin doğa ile kurduğu kadim ilişkiyi derinlemesine yansıtan, adeta bir ekolojik hazine olan Dîvânu Lugâti't-Türk, doğanın özünü anlamış bir milletin çevresel duyarlılığını ve bilincini gözler önüne serer. İçerisinde yer alan kelimeler, Türklerin tabiatı nasıl gözlemlediğini, hayvanların ve bitkilerin yaşam döngülerini nasıl anladığını, iklim koşullarını ve coğrafyanın özelliklerini nasıl içselleştirdiğini yansıtır. Her bir sözcük, Türklerin doğa ile olan derin bağını ve halk bilgeliğini tarih boyunca taşıyan kıymetli bir mirastır.

Kaşgarlı Mahmud, Türklerin doğayla olan etkileşimini betimlerken Türklerin doğayı nasıl gözlemlediklerini, doğayla nasıl bir uyum içinde yaşadıklarını ve bu bilgileri kültürel miraslarına nasıl entegre ettiklerini kelime ve tanımlarıyla gözler önüne serer. Eserde, Türklerin yaşadıkları coğrafyada bulunan bitki ve hayvan türleri hakkında kapsamlı bilgiler bulunur. Örneğin, 'tegin' kelimesi dağ keçisini, 'yug' kelimesi ise bir tür yaban koyununu ifade eder. Bu tür bilgiler, Türklerin hayvanları avlama, yetiştirme ve kullanma konusundaki bilgilerini ortaya koyar. Ayrıca hayvan yetiştiriciliğinin yanı sıra çalışmanın merkezini oluşturan botanik çerçevesinde çam ağacı anlamına gelen 'çu' kelimesi ve otlak ve mera anlamında 'tereg' kelimesi örnek olarak verilebilir. Bu bitkisel terimler, Türklerin bitki örtüsüne dair bilgilerini ve otlakların kullanımına dair uygulamalarını gösterir. İklim ve coğrafi özellikler açısından Dîvânu Lugâti't-Türk, Türklerin yaşadığı bölgenin iklimi ve coğrafi özellikleri hakkında da bilgi sunar. 'Kış' ve 'yaz' gibi mevsimsel terimler, iklimin günlük yaşamdaki önemini ve etkilerini yansıtırken 'çöl' ve 'su' gibi kelimeler ise su kaynaklarının ve kurak bölgelerin Türkler için önemini gösterir.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te, doğa unsurları ile ilgili birçok sembolik ve metaforik kullanım da söz konusudur. Bu sembolik dil, doğanın Türk kültüründeki yerini ve önemini anlamak için önemli ipuçları sunar. Örneğin, 'börü' kelimesi kurt anlamına gelirken aynı zamanda cesaret ve liderlik gibi nitelikleri sembolize eder. Bu tür sembolik ilişkiler, Türklerin doğaya dair derin bir anlayış ve saygı geliştirdiğini gösterir. Bir toplumun kültürünü derinlemesine çözümleyebilmek için yarattığı yazılı ve sözlü ürünlerine bakılması gerektiği düşüncesinden hareketle; halk meteorolojisi, mimarisi, ekonomisi, zoolojisi, hekimliği, biyolojisi, hukuku gibi halkbilimi kadrolarının yanı sıra ekolojik bilgi çerçevesinde halk botaniğine de odaklanmak bir gerekliliktir. Bu sebeple Türklerin yaşam tarzlarını ve kültürel anlayışlarını

anlamak için zengin bir kaynak sunan Kâşgarlı’nın “Dîvânu Lugâtî’t-Türk” adlı sözlüğünü, ekolojik bilgi bağlamında incelemek ve değerlendirmek önem teşkil eder.

Ekolojik çevre ile onu çevreleyen insan; bütünsellik, bağlılık, karşılıklı etkileşim halinde aynı ekosferi paylaştığı için iç içe bir yapıya sahiptir. İnsan toplulukları, doğayla ilişkilerini ve etkileşimlerini, canlıların yaşamsal küresi olan ekosferde bitki, hayvan, taş ve toprakla iletişim içinde şekillendirir (Kayır, 1995, 199-200). Ekolojik çevreden yola çıkarak uzun bir zaman diliminde oluşan ve insanın doğayla kurduğu ilişki neticesinde kazandığı tecrübeleri ifade eden geleneksel ekolojik bilgi (GEB), kültürel aktarım yöntemleriyle nesilden nesle aktarılan bir bilgeliktir. Bu bilgi, ekosistemin bir parçası olan varlıklar hakkında insanların edindiği bilgi, inanç ve kullanım pratiklerinin birikimini yansıtır. Doğanın döngülerini, çevresel unsurlarla uyumlu yaşamayı ve sürdürülebilir kaynak kullanımını kapsayan bu birikim, toplumların çevreyle olan etkileşimlerinde rehberlik eder. GEB, aynı zamanda bir kültürel miras olarak, halkın doğaya dair gözlemlerini, inanç sistemlerini ve günlük hayatta uyguladığı yöntemleri içerir. Bu bilgi, doğanın sürekliliğini sağlama amacını taşır ve toplulukların yaşadıkları coğrafya ile derin bir bağ kurmalarını sağlar (Yolcu vd., 2023).

Bu kapsamda ekolojik yapının bir parçasını oluşturan halk botaniği; bir bölgenin ya da yörenin halkı tarafından çevresindeki bitkilerden yararlanma bilgisini ve biçimlerini inceleyen bir alandır (Yolcu, 2018, 66). Gelenek olarak nitelendirilen bir yaşam biçimi inşa eden toplulukların bulundukları çevrenin etkisiyle tabiatı ve tabiatta bulunan bitkileri adlandırmaları, sınıflandırmaları ve bunlardan yararlanmaları çeşitli şekillerde olmuştur. İnsanoğlu var olduğu süreçten itibaren doğayla teması neticesinde çevresindeki bitkilerden hayatta kalmak için gıda başta olmak üzere tedavi, giysi, eşya yapımı, boyar madde, çeşitli türlerde ihtiyaçlarını karşılamak için faydalanmıştır. Bitkiler, bu temel ihtiyaçların yanı sıra düşünce yapılarını ve gelenekleri aktaran edebiyat örneklerinde tema ve benzetme sanatı dolayımında sıklıkla kullanılmıştır. Dolayısıyla, bitkiler, ekolojik bilgi sisteminin önemli bir parçasını oluşturan ve toplumun geleneksel dünya görüşünü yansıtan halk botaniği kadrosunun sınırlarını aşarak halk ekonomisi, zoolojisi, hekimliği, gastronomisi, gibi kadroların kesişiminde bir araştırma alanını oluşturmuştur.

11. yüzyıl Türk dünyasının ayrıntılı bir panoramasını yansıtan Kâşgarlı Mahmud, Türk boylarının yaşadıkları ülkeleri, şehirleri, köyleri, dağları, yamaçları, çölleri, akarsuları, nehirleri, gölleri aktararak bölgenin coğrafi özelliklerini, iklimini, bitki örtüsü ve hayvan çeşitliliği varlığını ortaya koymuştur. Dîvânu Lugâtî’t-Türk incelendiğinde, Türk boylarının yaşadıkları coğrafyada doğanın vazgeçilmez kaynaklarından olan bitkilerden işlevsel olarak faydalandıkları ve tabiat merkezli geleneksel dünya görüşlerini, yaşama biçimlerini, inanç ve uygulamalarını şekillendirdikleri görülür. Türk topluluklarının inanç sisteminde doğada kendiliğinden bulunan ve insanlar tarafından da ekilerek çoğaltılan bitkilerin Tanrı’nın bir armağanı olarak

atfedildiği, Kâşgarlı Mahmud’un sözlüğünde de “Tenğri ot öndürdi (Tanrı bitki bitirdi)” (1985a, 225); “Büyük bir dağ, büyük bir ağaç gibi gözlerine ulu görünen her şeye ‘Tenğri’ derler.” (1985c, 377) ifadeleriyle ortaya konur.

Eserin Türkistan coğrafyasının ekolojik bilgisini aktarması sebebiyle ekolojik değerinin yanı sıra Türkçe bitki adlarının verilmesiyle etnobotanik açıdan tarihi bir belge niteliği söz konusudur. Bitkilerin söz varlığı, kullanım alanları ve özellikleriyle zengin bilgiler sunan sözlük, Kâşgarlı’nın kaydettiği bilgiler doğrultusunda, Türklerin yaşadığı coğrafyanın bitki çeşitliliğinin sözlüğün kaleme alındığı dönemde insan yaşamına hangi hususlarda, ne şekilde etkiye sahip olduğunu ortaya koyabilmek; günümüzle kıyaslayabilmek, değişim ve dönüşümleri görebilmek açısından işlevseldir. Bu sebeple Besim Atalay, Seçkin Erdi ve Serap Tuğba Yurtsever, Ahmet B. Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu tarafından yayınlanmış sözlük çalışmalarının dokümantasyon analizi yapılmış, Dîvânu Lugâti’t-Türk’teki halk botanığının Türk kültüründeki yeri belirlenilerek ekolojik bilgi bağlamında halk yaşamındaki tesiri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Dîvânu Lugâti’t-Türk’te Halk Botanığı

Ekolojik bilgi çerçevesinde bitkiler, ilkçağlardan günümüze beslenmeden hastalıkların tedavi edilmesine, giyim-kuşamdan boyar madde kullanımına kadar başvurulmuş kaynaklardan birisidir. Bitki çeşitliliğinin hâkim olduğu tabiatla insan ve hayvanlar; yüzyıllardır süren gözlem ve tecrübeleri doğrultusunda bitkileri yenilebilen, yenilemeyen, şifalı, zehirli gibi ayırıştırarak yararlanmışlardır. Bitkiler, madde olarak yararlanmanın yanı sıra insan yaşamının merkezinde yer aldığı için güzelliği betimlemede, atasözü, deyim ve kalıplaşmış ifadelerde kullanılarak halk diline sirayet etmiştir. Tüm bu sebeplerle canlı yaşamının merkezinde yer alan bitkiler, ele alınan coğrafi konum ekseninde kullanım alanları ve niteliklerine göre araştırmacılar tarafından bir bölgenin ya da yörenin florasını ve kültürel arka planını ortaya koyabilmek adına bilimsel çalışmaların odağında olmuştur.

Tarihsel süreçte 11. yüzyıl Türk dünyasının coğrafi konumunun özellikleri, sınırı, iklimi ve tabiatına dair özellikler hususunda zihnimizde panoramik bir resim çizebilmemiz Kâşgarlı’nın tarihe tanıklık eden sözlüğü ile sağlanır. Sözlüğün kaydedildiği dönemde Türklerin tarımsal faaliyetlerle birlikte bitkilerin ekiminin yaygın bir şekilde yapıp bitkilerden faydalandığı görülür. Sözlükte yer alan bitki türlerinin tespiti, kullanım alanları ve özelliklerinin sınıflandırılarak ortaya konulması hem coğrafyanın bitki örtüsü çeşitliliğinin hem de canlı varlıkların yaşamındaki rolünün belirlenmesinde yardımcı olur.

Bitkiler üzerine kapsamlı çalışmalarıyla tanınan Baytop (2007), yabanî bitkileri kullanım özelliklerine göre, gıda olarak kullanılan bitkiler, ilaç olarak kullanılan bitkiler, zehirli bitkiler, boyar madde olarak kullanılan bitkiler, süs bitkileri olmak üzere beş ana başlık altında toplar. Dîvânu Lugâti’t-Türk’te yer alan bitkiler ise gıda olarak kullanılanlar, ilaç olarak kullanılanlar, boyar madde olarak kullanılanlar, nesne-eşya yapımında kullanılanlar olarak ele

alınmış ve insan-doğa etkileşiminin sınırları bu çerçevede çizilmeye çalışılmıştır. İnsanların temel ihtiyaçlarından olan beslenme ve sağlık konusunda bitkilerin işlevselliği, Ali Emiri’nin literatüre kazandırdığı Karşgarlı’nın mirasında da görülür. Yaygın kullanıma sahip olan “gıda olarak kullanılan bitkiler” kendi içerisinde; pişirilerek yenen, çiğ olarak yenen, yemeklerde kullanılan, içeceklerde kullanılan ve kurutulduktan sonra kullanılanlar olmak üzere sınıflandırılmıştır. Bir diğer yaygın kullanıma sahip olduğu görülen “ilaç olarak kullanılan bitkiler” ise; tıbbî tedavi yöntemiyle kullanılan bitkiler, “tedavi edici özelliği olup kullanım alanlarının bilinmediği bitkiler”, “sihirselsel-büyüsel tedavi yöntemiyle kullanılan bitkiler” ve “halk baytarlığında bitkilerin kullanımı” olmak üzere dört alt başlık altında sınıflandırılarak ele alınmıştır.

Gastronomi Odağında İnsan-Doğa İlişkisi

Türk topluluklarının beslenme alışkanlıklarını etkileyen unsurlar arasında; coğrafi konum ve yeryüzü şekilleri; savaş, göç ve ticaret gibi çeşitli olaylarda iletişimle beraber gelen kültürel etkileşim ve tarihi süreç içerisinde kabul edilen dinler bulunur. Köklü bir tarihe sahip Türk boyları arasında bitkilerin kullanımlarının birbirilerinden farklılık göstermesinde kültürel kimlikleriyle birlikte söz konusu unsurlar belirleyici olmuştur. Türkler ana yurt olarak kabul ettikleri Orta Asya’nın geniş bozkırlarında uzun bir tarihi süreçte konargöçer bir yaşam tarzını benimseyerek temel gıdalarını hayvan eti ve ürünlerinden oluşturmuşlardır (Kafesoğlu, 1987, 106). 11. yüzyılda büyük çoğunluğu yerleşik yaşam tarzına geçtiğinde hayvancılıkla birlikte tarımla meşgul oldukları ve besin maddelerinin büyük kısmını da bu yoldan elde ettikleri bilinmektedir. Bitkilerden elde ettikleri besin maddeleri arasında en önemlilerini ise tahıllar oluşturur (Genç, 1997, 133). Dîvânü Lugâtî’t-Türk’ta 11. yüzyılda Türk boylarının besin maddeleri, yemekleri ve içecekleri hakkında değerli bilgiler bulunur. Hayvanlardan ve bitkilerden besin ihtiyacını sağlayan Türklerin yaşamlarında muhtelif çeşitliliğe sahip yiyecek ve içeceklere önem verdikleri görülür. Onların gıda olarak kullandıkları bitkiler, bunların yiyecek ve içecek olarak hazırlanmasında kullanımı ve özellikleri Türklerin mutfak ve yemek kültürünü bilmemizde önemlidir.

Tahıllar, Türklerin yerleşik yaşam tarzına geçmeleriyle bölgenin sert iklim yapısına uygun olan bitkilerden elde ettikleri besin maddeleri arasında çoğunluğu oluşturur. Çeşitli türde bulunan tahıllardan ise, buğday, darı, pirinç ve arpa en önemlileri arasında yer alır (Genç, 1997, 133). Ekim dikim işlemlerinde verimli ürün alabilmek için ziraî faaliyetlerin belirli zaman aralıklarında gerçekleştirilmesinin gerekliliği ortadadır. Ürün miktarının fazla olduğu durumlarda ise daha fazla insan gücüne ihtiyaç duyulur. Bu hususta da sözlükte, harmanda (Atalay 1985a, 451-452, Ercilasun-Akkoyunlu 2015, Erdi ve Yurtsever, 2015) ve tahılları öğütmeden (1985a, 187) çuvala koymaya (1985a, 268) kadar imece olarak adlandırılan yardımlaşmanın sağlandığı görülür. Böylelikle yardımlaşma beraberinde birlik ve beraberlik duygusu pekiştirilir. Türk toplumunda da eski dönemlerden itibaren tahılları kullanarak elde ettikleri un ile ilgili sözlükte çok fazla bilginin yer alması,

maddî kültür unsuru olarak unun halk yaşamında ne kadar önem taşıdığını yansıtır. Söz konusu bilgilere unun kepeğinden ayrılması (1985a, 221), çuvala un koyulması ya da dağarcığa un basılması, buğday ve arpa unu gibi şeyler karıştırılarak yapılan “awzuri” adlı (1985a, 145)¹ yiyecek örnek verilebilir. Bu kapsamda sözlükte, ügür: darı (1985a, 54), yağ ügüri: susam (1985a, 54), uruğ: tane. tohuma “uruğ” (1985a, 63) en dikkat çekici kültür unsurlarıdır.²

Arpa (1985a, 123), Türk kavimlerinin yayıldığı bölge veya çevrelerde sıklıkla görülen çok dayanıklı bir bitki olup az rutubetli, çok sıcak ve soğuk yerlerde de yetişebilmekte ve dağ başlarına, yüksek yerlere de ekilebilmektedir. Bu sebeple, “arpa kültürü” Türklerin yemeklerinde, hayvan yemlerinde, ölçü biriminde, zaman ölçüsünde (Ögel, 2000, 143-159) kullanılarak kullanım alanı kullanım sıklığıyla orantılı olarak genişletilmiştir. Sözlükte de arpanın yemeklerde, un yapımında ve hayvan yemi olarak kullanıldığı görülür. Arpagan, arpaya benzer bir bitkidir; başağı varsa da evini yoktur (1985a, 140).³ Susam, küngü: susam yağına “küç yağı” denir. Çigilce, kücü otunun tohumuna da büyüklüğünden dolayı “inçek küci” denir. Tarığ, bütün Türklerce “buğday” anlamında kullanılırken yalnız Oğuzlarca “darı” anlamında kullanılır (1985c, 40).

Sebzeler ise Türklerin halk botaniğinde önemli olsa da bozkır kültür ekolojisinde tahıllara oranla nitelik ve nicelik olarak daha az gözükmektedir. Sözlükte çok sayıda yemek çeşidi bulunmasına rağmen bitki esaslı olanlardan sebzelere hiç tesadüf edilmemiş olması dikkat çekmektedir. Bu durumun yanı sıra sözlükte sebze çeşidinin az sayıda bulunması, o dönemde Türklerin yaşamında sebze ve sebze içerikli yemeklerin tüketiminin yaygın olmadığını göstermektedir. Sebzeye karşı ilginin çok fazla olmadığını belirten Kafesoğlu’nun (1987, 106) düşüncesini, Kâşgarlı’nın sözlüğünde sınırlı sayıda verilen sebze ve sebze içerikli bir yemek çeşidinin bulunmamasından dolayı desteklemek mümkün gözükmektedir. Sözlükte mevcut olan sebze türleri; basar, dağ sarımsağı (1985a, 360), bütüğe, patlıcan (1985a, 446), dünüşge, “sülüklü pancar” denilen sebze ve kençekçe (1985a, 490) olarak dikkat çekmektedir.⁴ Turma: turp. havuca sarıg turma, “sarı turp” demektir. Uglı, Kâşgar’da yetişir beyaz ve tatlı bir havuç (1985a, 128) anlamına gelir.

Çiğ olarak yenen bitkiler kapsamında meyveler, halk botanikinin önemli bir çalışma alanıdır.⁵ Kaşgarlı’nın sözlüğünde, yiğitleri ıslatu /yığaç

¹ Dîvânü Lugâti’t-Türk eserinde (1985a, 1985b, 1985c,) tekrara düşmemek adına yıl ve sayfa gösterimi baz alınmıştır. Ayrıca sözlüğün ekolojik bağlamda sözcük niteliği ve niceliği açısından çok zengin bir eser olmasına karşın makalenin hacim kaygısı gereği insan-doğa ilişkisini en iyi yansıttığı düşünülen sınırlı sayıda sözcüğe yer verilmiştir.

² Divanü Lügati’t-Türk’teki yiyecek içecek adları hakkında detaylı bilgi için bk. Çetin, 2005; İleri, 2007; Dinçer, 2009.

³ Bugday. (1985c, 165); Kawık: kepek (1985a, 221); Kepek: dağ kepeği, kavuk (1985c, 165); Konak darısı: Konak darısı (1985a, 167); Konak: Çavdar (1985a, 384); Pirinç (Erdi ve Yurtsever, 2005, 170); Sökti: Kepek (1985a, 416).

⁴ Kabak: yaş iken yemek yapılan bir sebze (1985a, 382). Küvij turma: Tadı bozulan, tadı kaçan turp (1985a, 366). Soğun/Sovan: Soğan (1985a, 409).

⁵ Türk meyve yetiştiriciliği hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Tryjarski, 2016.

yemiş ırgatu / kolan keyik awlatu / bedhrem kılıp awnalım (Gençleri çalıştırarak, meyve toplatarak, kolan ve geyik avlatarak bayram yapıp avunalım) (1985a, 263) sözleri ile “yemiş” olarak adlandırılan meyve toplamının halk arasında iletişim ve iş birliğini sağlamaya aracı olduğu aktarılmaktadır. İsimleri verilen meyve türlerinden yola çıkarak ifade etmek gerekirse, Orta Asya’nın sert bozkır iklim koşullarına ve coğrafi yapısına uygun meyvelerin varlığı dikkat çeker. Söz konusu meyveler; alma, elma (1985a, 130), amşuy, sarı erik (1985a, 115), Armut (1985a, 95) artuç, ardıç (1985a, 312; 424) şeklindedir.⁶

Halk mutfağı, halk botaniği ve halk zoolojisi kesişiminde yemeklik bitkiler, insan-doğa etkileşiminin mutfak sanatını şekillendirir. Her canlının yaşadığı toplumun dinî, kültürel, sosyal ve coğrafi özellikleriyle doğrudan ilişkili şekilde fiziksel, bilişsel, cinsel, psikolojik, ekonomik ve kültürel üretim ve tüketim sisteminin içinde varlığını sürdürebilmek ve enerjisini koruyabilmek için beslenmek zorunda (Öğüt Eker, 2018, 171) olduğu bir gerçektir. Dolayısıyla yaşam mücadelesinde yemek, besin olarak işleve sahip olmanın yanı sıra ortak sofralarda birleşen bireyleri, bir iletişim ve etikleşim ortamı oluşturarak yakınlaştırır. Böylelikle yemek temelinde bireyler arasında aidiyet ve sosyal grup olma özelliği yüklenerek sosyal yapı aracılığıyla kimlik duygusu oluşturulur (Stoeltje, 2005, 162).

Türklerin yemek kültürüne de sirayet etmiş şekilde Orta Asya’nın toprak ve iklim yapısına uygun olan ve halk yaşamında önemli bir yere sahip olan buğday, arpa, yulaf, çavdar gibi tahıllara Kâşgarlı’nın sözlüğünde de rastlanılır. Genel itibarıyla yemek ve ekmek yapımında buğday başta olmak üzere arpa, darı, yulaf gibi tahılların kullanıldığına tanık olunur. Awzuru, buğday ve arpa unu gibi şeyler karıştırılarak yapılan yemek, karışık yemek (1985a, 145) iken buxsıt bir diğer yemek adıdır. Kagut, kavut, darı unu yağla, şekerle karıştırılır, yeni doğuran kadınlara yemek olarak verilir (1985a, 405; 1985c, 163). Bir tür tatlı olarak hazırlanan bu yemeğin özellikle yeni doğum yapan kadınlara verilmesi şifa kaynağı olarak düşünülebilir.⁷

⁶ Awujgun: Deri sepilene palamut ağacı meyvesi (1985a, 157), awya: Ayva. (1985a, 114). Bargan: Mersin ağacının yemişi (1985a, 438). Büken: Karpuz, Hind kavunu (1985a, 399). Dava: Ilgın ağacı meyvesidir. Boyacılar kullanır (1985c, 237). Erük: şeftali, kayısı, erik gibi meyvelere verilen genel bir addir. Araları bir sıfatla ayrılır: Kagun: Kavun (1985a, 500). Kat: Muğaylan dikeninin meyvesi. Afılgı katı: bir deniz ağacının meyvesidir sıkılarak yoğurda katılır. Sonra renk vermek iç in tutmaça katılır. Yemek, Kıp-çak, Kay, Tatar, Çomıl dillerinde herhangi bir ağacın meyvesine de “kat” denir (1985c, 146-147). Kımız almıla: Ekşi elma; kızıma benzediği için (1985a, 366). Kinizgek kagun: Tazeliği gidip keçeleşmiş olan kavun” (1985b, 290). Meşiç üzüm - kara üzüm (1985a, 360). Senkeç: Fındık küçüklüğünde bir çeşit elma; tatlıdır, ak ve kırmızı çeşitleri vardır (1985a, 455). Şuglu: Tilki üzümü (1985a, 431). Tülüg erük: şeftali; sarığ erük: kayısı, zerdali; kara erük: erik. Üzüm: üzüm (1985a, 75). Yafışgu: Kızılçık veya güren denilen dağ yemişi. Yunuşga dâhi denir (1985c, 48). Yawa/yava: kulgan diken ve Hint ayvası (1985a, 83-84). (endemik değil). Yigde/yikte: İğde (1985a, 31).

⁷ Kara étmek: Bir çeşit ekmektir. Bu şöyle yapılır: Et pişesiye kadar kaynatılır, sonra üzerine un, yağ ve şeker konur, karıştırılarak kaynatılır, sonra yenir (1985a, 222). Kömeç: Küllerin içine gömülerek pişirilen yassı ekmek (Erdi ve Yurtsever, 2005, 16). Mün: Yağma ülkesinde “men keldür” derler ve şehriye çorbası getirirler. (1985a, 340). Soğut: Pirinç, et ve baharatla

İçeceklerde kullanılan bitkiler, mutfak kültüründe yemenin yanında önemli bir araştırma alanı olan içmenin kapsamına girer. Türk mutfağının zenginliği, yemek türlerinde olduğu gibi içecek türlerinde de kendini gösterir. Türklerde hayvansal ve bitkisel olmak üzere iki gruba ayrılan içecek türlerinde yemeklerde olduğu gibi ekonomik ve sosyo-kültürel yapıyla birlikte kabul ettikleri dinlerin tesiri de belirleyici olmaktadır. Türk kültürünün hayvansal ürünlerden millî Türk içkisi olarak kabul edilen kımız, ayran, ayran rakısı, süt yer almaktadır (Ögel, 1978, 3-29). Bitki içerikli içecekler arasında ise, buğday ve darıdan yapılan çeşitli içkiler, boza, üzümünden şarap ve meyvelerden yapılan şerbetler bulunur (Kafesoğlu, 1987, 106).

Kâşgarlı’nın sözlüğünde bitkisel içeceklerin söz varlığına bakıldığında Orta Asya’nın coğrafi yapısına ve iklim koşullarına uygun bitkilerden yararlanılarak hazırlanan içeceklerin çeşitliliği görülmektedir. Buğday, arpa, üzüm başta olmak üzere çeşitli meyvelerden oluşturulan içecekler şu şekildedir. Begni/bekni, Buğday, darı, arpa gibi şeylerden yapılan bozadır (Kâşgarlı, 1985a: 434). Buğday içkisi, ugut, kendinden içki yapılan bir çeşit hamur adıdır. Birçok ilaçlar bir araya toplanarak ıslatılır, arpa unu ile karıştırılır; meydana gelen hamur fındık büyüklüğünde kesilerek toparlaklar haline konur ve kurutulur. Sonra arpa ile buğday pişirilir, hamur iyice ezilir, fındık tanesi büyüklüğünde olan her yuvarlak üzerine pişmiş buğday dökülür. Bu buğdayla hamur temiz bir şeye sarılarak olgunlaşması için üç gün bir yere bırakılır, üçüncü gün küpe doldurulur, daha iyi olgunlaşması için on gün de küpte bırakılır. On gün sonra üzerine su dökülür, süzülerek bir içki elde edilir (1985a, 50).⁸

Kurutma, Türklerde doğadan elde edilen gıdaların uzun ömürlü olması için kullanılan bir tekniktir. Bitkiler kapsamında Türk kültüründe sebze, meyve ya da türlü otların kurutularak kış hazırlıkları yapılması, bozkır yaşam

doldurulmuş bağırsak yemeği, bumar dolması (1985a, 356). Suma: ıslanmış buğday kurutularak öğütülür; Onunla bulamaç, ekmek gibi şeyler yapılır. Şerbet hamuru yapılan ıslatılmış arpa için de böyle denir (1985c, 234-235).

"Bir çeşit şehriye çorbası. Su, kar, buz gibi şeylerle soğutulur. Sonra, içerisinde baharat konur, soğukluk yerinde yenir" (237-238). Suruş: Buğday başaklarındaki taneler sertleşmeden önce, başak alevde ütülür, sonra düğülerek yenir; firik, ütme (1985a, 368). Tutmaç: Türklerin tanınmış bir yemeği. Bu yemek, Zülkarneyn’in yaptığı azıklardandır; şöyle yapılmıştır: Zülkameyn, karanlıktan çıktıktan sonra azıkları azalmış; Zülkarneyn’e aklıktan yanık olmuş, ona "bizni tutma aç" (bizi aç tutma), "yolumuzu aç, biz yurtlarımıza gidelim" gibi sözler söylemişler. Zülkarneyn, bilginlerle konuşmuş, bu yemeği çıkarmışlar. İşbu yemek, bedeni kuvvetlendirir, yüze kırmızılık verir, kolaylıkla sinirilmez. Tutmaç, yendikten sonra suyundan da içilir. Türkler bu yemeği gördükten sonra "tutmaç" demişler. Aslı "tutma aç"tır. İki birden atılmıştır; "kendini acıktırma, böylece yemek yaparak ye'." Demektir (1985a, 452-453). Tübün: Bir parça yemek, buğday kesmiği (1985a, 400). Uwa: Bir yemek adıdır: Pirinç pişirildikten sonra soğuk suya konur; sonra suyu süzülerek içerisinde şeker atılır, soğuk olmak üzere yenir (1985a, 52). Ügre: Tutmaca benzer şehriye çorbası; tutmaç daha sulu olur (1985a, 127).

⁸ Çagmur/çagmur: Şalgam (1985a, 457; Erdi ve Yurtsever, 2005, 217) Süçik: Şarap. Sözlükte "süçik suvsıdı, üzüm açığıdı" (şarap sulandı, üzüm ekşidi) sözü ile yer almaktadır (1985a, 282). Uxak: Kayısı sıkılarak elde edilen suyu. Bundan şerbet yapılır (1985a, 122). Çağır: Atalay bu sözcüğü "çakır, şarap; sıra" (1985a, 363), Erdi ve Yurtsever "meyve suyu" (217), Ercilasun ve Akkoyunlu "meyve ve sebze suyu" (156) olarak birbirlerinden farklı tanımlama yapmışlardır.

tarzının bir sürekliliği olarak düşünülebilir. Kış mevsiminde yenilebilir bitki türlerinin azalması ve yaz mevsiminde tüketilebilecekten fazlasının bulunması hem tasarruf hem de bir zorunluluk olarak kurutma yönteminin uygulanmasını gerektirmiştir. Kâşgarlı’nın sözlüğünde yer alan kurutulmuş bitkiler arasında sebze ve meyve bulunmamaktadır. Kurutulan bitkiler genel olarak otlar olup bunlar yemeklerde kullanılan baharatları oluşturur. Ardhuta, hamam otu; arut ot: Bir yıl önceden artan kuru ot (1985a, 50); bibli, karabiber, dârifülfül (1985a, 430); kıçı: hardal (1985c, 238).⁹

Kaşgarlı’nın insan-doğa ilişkisine kazandırdığı bir diğer önemli miras ise yabanî otlar ve bunların kullanımıdır. Eser genel olarak incelendiğinde yabanî otların çiğ olarak, pişirilerek tüketilmesine ya da yemeklerde kullanımına tanık olunur. Bunların haricinde isimlerinin verilip kullanım özelliklerine dair herhangi bir bilgi sunulmayan ot türleri de söz konusudur. Aluçın, yenilen, boğumlu bir ot (1985a, 138), anğız, anız, buğday ve buğdaya benzer şeyler biçildikten sonra tarlada kalan biçilmiş kökler (1985a, 93). Boğun; boğum, kamış boğumu, parmak boğumu (1985a: 398) anlamındadır.¹⁰ Sözlükte yer alan sebze-meyve adlarının çeşitliliği, Türklerin bunlardan yararlanma biçimlerindeki çeşitliliği de kapsayacak şekilde Türklerin tarım bilgisi, beslenme alışkanlıkları ve doğal kaynakları kullanma biçimleri hakkında önemli ipuçları vermektedir (İleri, 2007).

İnsan-doğa ilişkisinde Türk inanç yapısında kutsal ağaç, evren ağacı, hayat ağacı adlandırmaları bulunan ağaç simgeselliğini kozmolojik olarak kökten göğe doğru yükselmektedir. Evrenin yer altı, yeryüzü ve yerüstü olmak

⁹ Ordu: ordu tal: Hamam otu (1985a, 124). Ot yem: Karabiber, kimyon gibi tohum ve baharat (1985c, 5). Saman: saman (1985a, 415). Sipüt: Karabiber ve kimyon gibi yemeğe katılan bir ot. Kâşgarlı ca (1985a, 356). Sunu: Çörek otu (1985c, 238). Yarpuz: Güzel kokulu bir ot, kır nanesi (1985c, 39). Yem: Baharat (1985c, 5). Zargunçmud: Güzel kokulu bir çeşit fesleğen (1985a, 17; (Erdi ve Yurtsever, 2005, 17).

¹⁰ Boy: Yenilen bir ottur. Oğuzca (1985c, 141). Çikin: üzüm bağlarında biten başaklı bir ottur, hayvanlara verilir (1985a, 414). Çor ot: sarılgan bitki (1985c, 121-122). Egürgen: taneleri olan bir bitkidir. Bunu Karluk Türkmenleri yerler (1985a, 158). İngiliz: Kebapla yenir, sarımsağa benzer bir dağ otu (1985a, 115). Kamış (1985b, 468).

Kayaçuk: Güzel kokulu bir dağ otudur. Turfa yaprağına veya zağfırana denildiğini zannederim (1985c, 177). Kekre: Develerin yediği acı bir ot (1985a, 422). Kenpe: Bir ot adı. (1985a, 416). Kovalak otu. Bundan hasır yapılır (1985c, 23). Kumlak: Kıpçak illerinde yetişir, yaprağı fasulye yaprağına benzer sarmaşık gibi bir ot (1985a, 475). Pamuk: Pamuk (1985a, 380). Püstüli: "Kara pazı" denilen, yenilen bir ot (1985a, 451). Sargan: Çorak yerlerde biten bir ot. Bu otun bittiği yere "sargan yér" denir (1985a, 438). Sarkaç: Yaban hindibasına benzer bir ottur (1985a, 454). Surkuç: yerde yaban hindibasına benzer Bir (1985b, 271). yıdhiğ ot: Kâşgarlı dilince "üzerklik otu" anlamındadır. Uç ve Baragan dillerinde eldrük, Oğuzcada yüzerlik (1985c, 12). Şamuşa: Yenilen bir çeşit ot, poy otu (1985a, 445). Şaw: Çöğen gibi bir ottur; Uç'ta biter, bununla elbise temizlenir (1985c, 155). Tiken: Diken (1985a, 400). Turku: İpek (1985a, 427). Ulyan: Bir bitkinin köküdür; kökü güzeldir, yenir (1985a, 121). yapçan: Yavşan otu (1985c, 37). yapurgak: Abacın yaprağı (1985c, 51). Yapuşgak: Dikenli bir ot. Fındık kadar olur, Özeri tüylüdür. Atların ve başka hayvanların kuyruklarına yapışır; pıtrak. Her söylenen işe karışan kimseye de böyle denir (1985c, 51). Yız: Çığ otu, sele sazi, göçebeler bundan çadır örtüsü yaparlar* kamıştan daha ince ve yumuşaktır (1985c, 143). Yügürgün: Darı gibi kırmızı taneleri bulunan bir bitkidir bunu Türkmenler yer (1985c, 54). Zerenze: yaban mersini, yahut "durbadak" denilen bir ottur. Tohumuna "zerenze uruğı" denir (1985a, 449).

üzere üç bölgesini birbirine bağlamaktadır. Bu ağacın köklerini yeraltına, dallarını göğe saldığına inanılmaktadır (Eliade, 1999, 302-303). Orta Asya ve Sibirya topluluklarında varlığın ağaçtan geldiğı tasavvuru, bitkinin kutsallığını yansıtmaktadır (Roux, 2005, 342). Bu düşünce ekseninde, ağacın sıklıkla Dîvânu Lugâti’t-Türk’te ulu, yüce olarak vurgulanması ve sağaltmada kullanılması, Türk mitik düşüncesinin İslamiyet’in kabul edilmiş olduğı 11. yüzyılda da devam ettiğini göstermektedir. Adaklık, üzüm bağlarında çardak ayakları yapmak için kullanılan ağaçtır (1985a, 149). Adhız, ağaç kabuğı (1985a: 365), arubat, demirhindi (1985a, 138)¹¹ ve kokulu bir ağaç, sandal ağacı (1985a, 436) olan çından¹² eserde sıkça yer alan bitkilerdendir.

Sağaltma Odağında İnsan-Doğa İlişkisi

Sağlık konusu, bir organizma olarak insan ve hayvanların temel ihtiyaçlarından birini oluşturduğı için halk, sağlıklı bir yaşam tarzını korumak ve devam ettirmek için iyileştirici gücüne inandığı bitkilerden yararlanmıştır. Bitkilerin mutfak kültürünün yanı sıra halk hekimliğinde de yoğun olarak kullanılması, botanik biliminin alanını genişletmiştir. Yoder, halk hekimliğini, “doğal halk tıbbı” ve “dinsel-büyüsel uygulamalar” şeklinde iki gruba ayırarak doğal halk tıbbının kökeninde doğada bulunan bitkilerin ve maddelerin olduğunu belirtir. Dinsel-büyüsel içeriğe sahip uygulamaların temelinde ise dinin ve büyüün yer aldığını ifade eder (1975, 25-27). Yoder’in bahsettiğı sağlık sisteminin 11. yüzyılda kaleme alınan Dîvânu Lugâti’t-Türk’te yer aldığı üzere, İslamiyet öncesi döneme kadar uzandığı görülür.

Newman, bitkilerin iyileştirici özellikleri üzerinde durarak halkın bitkilerden tıbbî olarak yararlanma biçim ve uygulamalarını dört ayrı sınıfa ayırmaktadır: Sağaltıcı değeri olan ortodoks tıpta kullanılacak olan bitki materyallerinin kullanımı, kullanıldığı amaç için işe yaramaz olan ve uygulandığı durum için iyileştirici madde olarak olası bir değeri bulunmayan

¹¹ Bulguna: İlgin ağacına benzer, gevrek, kırmızı bir ağaçtır; develer yer; “malguna” dahi denir (1985a, 492). Çawju: Dalı, budağı, meyvesi kırmızı bir ağaç olup, dağlarda biter, meyvesi acıdır (1985a, 422). Çünük/Şünük (1985a, 388; 1985a, 390)/ Çarun (1985a, 414): çınar ağacı. Kağıl: Üzüm asmaları bağlanan yaş söğüt dalı (1985a, 409). Karakan: Dağ ağaçlarından bir çeşit ağaç (1985a: 448). Kasuk: Ağaç kabuğı. Aslı “kas”dır (1985a: 382). Kayınağacı/ Kadhıng/ kayıng: kayın ağacı (1985a: 32). Keyik söğüt: Yaban söğüdü. Her şey iki sınıftır; birisi evcildir. İkincisi vahşidir. Vahşi için “keyik” denir (1985c: 168). Kowşat: Koğuş ağacı (1985a: 338). Küwij: Söğüt gibi içi çürüyen, içi kovalan her ağaç (1985a: 366). Qawaq: kavak (Erdi ve Yurtsever, 2005, 44). Söğüt (Erdi ve Yurtsever, 2005: 43). Söğüt sülinçe, kadhıng kasınga “öğüde tazelik, kayına katılık” (Söğüde tazelik, kayın ağacına katılık yaraşır). Bu sav, aslına çeken her şey için söylenir (1985a: 356). Tıt: Çam fıstığı ağacı; dağlarda biter (1985c: 120). Uç: Türklerin kalem yaptıkları bir ağaçtır; dağlarda yetişir; kirman, baston gibi aletler yapılır (1985a: 35).

¹² Kâşgarlı’nın sözlüğünde “çından” olarak geçen sözcük, Eski yazıtlardan Orhun Abidelerinde (BKT G11 ve BKT G12) satırlarında “Babası (?) Lisün Tay-Sengün kumandasında beş yüz kişi geldi. Kokuluk.... Altın (ve) gümüş bol miktarda getirdi. Cenaze mumları getirip dikiverdiler sandal ağacı getirip....” (Tekin, 2010, 69) sözleriyle Bilge Kağan oğlu Teñri Kağan tarafından yuğ merasimine getirilen hediyeler arasında sayılmaktadır. Aydın, Türk toplumlarında önemli önemli ağaç türlerinden olan çından veya sandal ağacının özellikleri göz önüne alındığında eski yazıtlarda uçucu yağın hastalıkların iyileştirilmesinde ya da yuğ merasimlerinde tütsü yakmada kullanılmış olabileceğini ifade etmektedir (2011, 28). Sözlükte “çından”, renk belirtmede kullanılımasının yanı sıra miskle yoğurulup koku saçma özelliğiyle dikkat çeker.

bitkiler, yarı büyülu bir bağlamda kullanılan bitkiler, tamamen büyülu muamele, teşvikler, muska, büyülu formül ve takılar (1945, 349-350). Dîvânü Lugâti’t-Türk’te, bitkilerin halk hekimliğinde kullanım alanları ve uygulanan pratikler incelendiğinde; sihirsîl-büyüsel pratikle bitkilerin kullanımı, tedavi edici özelliği olan bitkilerin kullanımı, tedavi edici özelliği olup kullanım alanlarının bilinmediği, halk baytarlığında bitkilerin kullanımı dikkat çeker. Kâşgarlı’nın sözlüğüne bakıldığında, toplumun çaresiz kaldığı ya da temel olarak ihtiyaç duyduğu durumlarda şifalı bitkilerle tedavinin uygulanması bireyin kendisi tarafından ya da “otacı” (1985a, 34), “emci” (1985a, 38), “yalwıcı” (1985, 33), “kam, kâhin, şaman” (1985, 157), “yatçı” (1985, 307) adı verilen kişiler tarafından yapıldığı görülmektedir.

Türk kültür coğrafyasında insanlar, tarihî süreçlerde ekonomik, tıbbî bilginin yetersizliği, bulunan coğrafya konumu gibi muhtelif sebeplerle çaresiz kaldıkları durumlarda tecrübeleri doğrultusunda edindikleri bilgilerle iyileştirici özelliği olduğu düşünen bitkilerin doğrudan rahatsızlığın olduğu bölgeye temas ettirilerek/sürülerek ya da yenilerek vücuda sirayet etmesiyle ilaç etkisi yaratacağı düşüncesini edinmişlerdir. Bu inanç ve uygulamanın varlığı Dîvânü Lugâti’t-Türk’te yaygın olarak yer alır. Örneğin çaxşu: “Filiz herç” denilen bir ottur; göz ağrısı için kullanılır (1985a, 423).

Çurnı, Türk hekimlerinin yaptıkları sürgünlük ilâcı (1985a: 435). Eğir: Karın ağrısını sağaltmak için kullanılan bir köktür. Şu atasözünde de geçmektedir: “Eğir bolsa er ölmes (Bir adamın yanında bu ilaçtan bulunursa ölmez”. Çünkü karın ağrısına tutulan adam onu yerse kurutur. Bu atasözü, ihtiyaç baş göstermeden önce hazırlamanın gerekli olduğunu bildirmek için söylenir (1985a, 53-54). Işgun: Şerbeti çiçek hastalığı için iyi gelen, çiçeği kırmızı bir ot (1985a, 109).¹³ Dîvânü Lugâti’t-Türk’te, bazı bitkilerin tedavi edici özelliğe sahip oldukları hususunda bilgi verilse de bu bitkilerin tedavide nasıl kullanıldığı hakkında bir paylaşım söz konusu değildir. Eserde iyileştirici özelliğe sahip bitkileri bir bütün olarak görmek önemlidir. Awga.ç yuda.sı: susam yaprakları gibi yaprağı olan bir ağaçtır; tedavide kullanılır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2016, 198). Büziinç: sapı ve yaprakları kırmızı bir bitkidir. Bağda yetişir ve ilaç olarak yenir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2016, 499). İrwi: Hindistan’dan gelir ve hastalara verilir (1985a, 128).¹⁴

¹³ İlrük: Safra ve balgamı söktüren bir ot (überlik) tohumu. Uç dilince (1985a, 105). Keküş: Şişlik için sürülen bir ilâçtır; aksırgan otu (1985a, 407). Ötrüm: Müşil, insanın içini sürdüren ilaç (1985a, 106).

Sıgun: Yaban sığırı. Kökü insana benzeyen bir ot olup erkeklik kuvveti kalmayanların kullandıkları bu ota “sıgun oti” derler. Bu otun erkeği ve dişisi olur; erkeği erkeğe, dişisi kadına verilir (1985a, 409). Süt ötrüm: mercimeğe benzer, ishal veren bir ot” (1985a, 107). Xasnı: Çocukları semirtmek için, bir kese içerisine konularak ağızlarına verilen bir devadır, Hindistan’dan gelir (1985a, 435). Yakrikan: Fındık büyüklüğünde kırmızı meyvesi olan bir bitkidir; yel dudakları yardığı zaman yapıştırılırsa yarıklar iyi olur (1985c, 56).

¹⁴ Tagna yawa: kasnı ağacının püsesi olup yoğurtla karıştırılır, tutmaca katılır; bir devadır; tutmaca renk verir. (1985a, 434). Tawgaç/tawgaç yudası: susara çiçeğinin (urfağının) yaprağına benzer yaprakları bulunan bir ağaçtır; ilaç için kullanılır (Kâşgarlı, 1985a: 454). Toy oti: ilâç yapılan bir ot (1985c, 141). Yalâwaç: ilaç olarak kullanılan bir bitki (Erdi ve Yurtsever, 2005, 27).

Sihirsel-büyüsel uygulamalar ise Türk inanç ve düşünce sisteminde yaşamın simgesi olarak tasavvur edilen bitkilerin büyümlü gücü olduğuna inanılarak tedavi etmede kullanılan birtakım ritüel-törenlere konu olmuştur. Bitkilere böyle bir kutsallık atfedilmesinde doğada kendiliğinden büyümeleri, canlı varlıkların yaşamlarını devam ettirmelerini sağlayan fotosentezi gerçekleştirmeleri, kendilerini yenileyebilmeleri, besin kaynağı oluşturmaları gibi birçok durumun tesiri bulunmaktadır. Bu açıdan bakıldığında Dîvânu Lugâti't-Türk'te bazı bitkilerin ritüel-törenler esnasında kullanıldığına tanık olunmaktadır. Halk arasında bitkiler aracılığıyla sağlanan tedavi yöntemleri arasında insan vücuduna temas ettirilerek iyileştirmenin yanı sıra ruhun iyileştirilmesine dair pratikler de yaygınlıkla yapılmaktadır. Türk kültüründe nazardan korunmak için sıklıkla uygulanan bir yöntem olan üzerlik otunun yakılması yer almaktadır. Üzerlik tohumları ateşe atılarak çıkan duman nazar değmiş ya da nazardan korunmak isteyen kişiye tekerleme söylenerek koklatılır (Boratav, 1994, 105).

Bu sihirsel-büyüsel uygulamalar neticesinde Türk toplumlarında sıklıkla görülen ve Dîvânu Lugâti't-Türk'te de karşılaştığımız kötü niteliğe sahip olağanüstü varlıkları kovma ya da onlara karşı korunmaya dair pratiklerin uygulandığına tanık olunur. Eserde ön plana çıkan bir diğer kültürel miras, uğursuz ve kötü niyetli bakışlara sahip olduğu düşünülen kişilerin nazarından korunmak ya da onu gidermek için yapılan uygulamalardır. Egit/igit: Nazardan ve cin çarpmasından korunmak için çocukların yüzüne sürülen bir ilaçtır. Bu ilaç safran ve benzer şeylerle karıştırılarak yapılır (1985a, 51). Kâşgarlı "ısrık" kelimesini, çocukları perilere ve göz dokunmasına karşı efsunlamak için ilaç yapıldığı zaman söylenir; çocuğun yüzüne tütsü verilerek "ısrık ısrık" denir ki "ey peri ısırılmış olasin" demektir sözleri ile açıklarken bitki adı belirtilmese de kötü ruhlara ya da nazara karşı tütsü yapıldığını da ifade eder (1985a, 99).

Üzerlik ve öd ağacı, cin çarpması olarak adlandırılan "Kovuç/kovuz" durumunda böyle olan adamın yüzüne soğuk su serpilir, sonra "kovuç kovuç" denir ve üzerlik ve öd ağacı ile tütsülenir. Bu 'kaç kaç' demek olsa gerekir" (1985c, 163). Türk inanç sisteminde sıklıkla tütsülemeye karşılaştığımız öd ağacı, sabır ve aleovera olarak da bilinmektedir. Bu ağaç türü, halk tıbbında özellikle cilt tedavisinde kullanılmıştır. Bu bilgiler ışığında tomurcukla çoğalan bitkiler arasında yer alan öd ağacının Hindistan'dan getirilen ağaçlar arasında yer alması muhtemel görünmesinin yanı sıra her iki toplumda da kutsallık atfedilmesi dikkat çekicidir.¹⁵

Yukarıda verilen bitkilerin sihirsel-büyüsel uygulamalar neticesinde Türk toplumlarında sıklıkla karşılaşılan ve Dîvânu Lugâti't-Türk'te de

¹⁵ Buga: Hint'ten getirilen bir ilaç. Bunun sarısına "sarığ buga", bozuna "boz buga" denir (1985c, 224). Kumlak: Kıpçak illerinde yetişir, yaprağı fasulye yaprağına benzer sarmaşık gibi bir ot. Denizde bulunan bir gemiye alınacak olursa fırtına kopar, dalgalar çıkar, gemi sallanır, içindekiler batacak gibi olur. Aynı zamanda bu bitki balla karıştırılarak şarap yapılır (1985a, 475). Kâşgarlı bu sözleriyle söz konusu bitkinin gemiye alınmasıyla uğursuzluk yaşanacağı düşüncesini aktardığı muhtemel görünmektedir.

karşılaştığımız kötü niteliğe sahip olağanüstü varlıkları kovma ya da onlara karşı korunmaya dair pratikler, uğursuz ve kötü niyetli bakışlara sahip olduğu düşünülen kişilerin nazarından korunmak ya da onu gidermek için uygulandığı görülür. Halk baytarlığında insan-doğa ilişkisi, prehistorik dönemlerde insanların temel düşünce ve eylemlerinde ihtiyaçlar hiyerarşisi içinde ilk sırada yer alan besin kaynaklarını nasıl ve nereden karşılayabilecekleri üzerinde kuruluyken paleolitik dönemde, avcılık ve toplayıcılığa; neolitik dönemde ise, avcılığın yerini hayvanların evcilleştirilmesi ve toplayıcılığın yerini de yabancı bitkilerin evcilleştirilmesi almasıyla üretime dayalı ekonomik faaliyet gerçekleştirilmeye başlanmıştır (Soylu, 1978, 91). Böylece işlevsel teori (Malinowski, 1992) çerçevesinde geliştirilen temel ihtiyaçlardan beslenme, ulaşım ve korunma gibi ihtiyaçlara tepki olarak halk kültüründe hayvanların evcilleştirilmesi, korunmalarının sağlanması ve hastalıklarının önlenmesi amacıyla çeşitli uygulamalara başvurulmuştur.

Orta Asya Bozkır kültürüne sahip toplumlarda temel besin olarak bitki ve hayvanlardan yararlandıklarını Kâşgarlı'nın sözlükte verdiği örnek ve tanımlamalarla görülür. Yaşamlarının birçok alanında hayvanlara ihtiyaç duyan Türk topluluklarının hayvan sağlığına verdiği önem, Dîvânu Lugâti't-Türk'te de verilen bilgiler doğrultusunda ortaya konur. "Anğduz otu" adı verilen bir bitkinin iyileştirici özelliği hakkında şu bilgiler verilir: Bitkinin kökü kazılarak çıkarılır ve karnı ağrıyan at bununla tedavi edilir. Şu atasözünde geçer: "anğduz bolsa at ölmes. anlamı şudur: andız otu yanında bulunsa at karın ağrısından ölmez". Çünkü o atın gırtlğından verilir ve at iyileşir. Seyahate çıkana tedbirli olsun diye söylenir (1985a, 115; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015, 56).

Sözlükte hayvanları semizleştiren bitkiler hakkında da "kelep", "çiwgin" ve "arpa" kelimeleri açıklanarak şu şekilde bilgi sunulmaktadır: Kelep, Türk yaylalarında yetişen ve hayvanları çabuk semizleştiren ufak bir ottur (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2016, 152). Çiwgin ot: hayvanları semirten ota da çiwwgin ot denir. Çiwgin aş, şişmanlatan doyurucu yemektir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2016, 192). Eserde "arpa" kelimesi hakkında bilgi verilirken sözlü kültürde sıklıkla kullanılan "at aşumas, arkasız alp çerig sıyumas (arpasız at koşamaz, arkasız yiğit asker bozamaz" atasözü örneğiyle atların arpa ile güç aldıkları düşüncesi bulunmaktadır. Türkler, konargöçer yaşam tarzından itibaren doğayla iç içe yaşadıkları için deneyimleri neticesinde zararlı olabilecek bitkilerden uzak kalmaya çalışmışlardır. Şifalı bitkiler varlığı açısından zengin olan Dîvânu Lugâti't-Türk'te, zehirli ya da zararlı denilebilecek bitki sayısı çok azdır, fakat bunların sınırlı olmasına rağmen belirtilmiş olması sözlüğü değerli kılmaktadır. Bujin: "Çöpleme" denilen ağılı bir ot (1985a, 398). Kara ot: Hindistan'dan gelir. Ağılı bir bitkidir, bildirincin otu (1985c, 222). Mandar: Ağaçlara sarılan bir bitkinin adıdır; çok kere ağaçları kurutur; bu, sarmaşıktır (1985a: 457).

Halk Sanatında İnsan-Doğa İlişkisi

İnsan-doğa etkileşiminde doğanın sanata ilham vermesinin yanında sanat malzemesi olarak kullanıldığı da görülür. İnsanoğlu, var olduğu süreçten itibaren renklere karşı her zaman bir ilgi duymuştur. Yemeklerin, içeceklerin, kullandıkları eşyaların da renkli görünümüne sahip olması için bitkilerden başlangıçta kendi imkânları doğrultusunda yararlanmışlardır. Sanayinin gelişmesiyle birlikte gıda, tekstil ürünlerin yapımında özellikle doğada hazır bulunan ve çok zengin bir renk çeşitliliği gösteren bitkilerin kullanımı daha da artmıştır. Bitkisel boya, bitkilerin yaprak, çiçek, kozalak, gövde kabukları ve kökleri gibi çeşitli kısımlarının, kimyasal bir işlem uygulanmadan veya en az kimyasal işlem sonucunda elde edilen boyadır (Mert vd., 1992, 14). Dîvânü Lugâti't-Türk'te boya yapımında kullanılan bitkiler ve özellikleri Awılku, kırmızı meyveleri olan, meyvesinin suyu tutmaca katılan, göz ağrısına ilaç yapılan ve elbise boyanan bir ağaçtır (1985a, 489). Dava, Ilgın ağacı meyvesidir ve boyacılar kullanır (1985c, 237). Kowşa, koğuş ağacı dalı olup cilalamada kullanılır (1985c, 287).¹⁶ Bitkisel boyaların gıda ön planda olmak üzere tekstil ve diğer ürünlerin boyanmasında kullanıldığına tanık olunur.

İnsan-Doğa İlişkisinin İşlevselliği: Eşya ve Nesne Yapımı

İnsanlık tarihinde eşya ve nesne yapımı, insan-doğa ilişkisinin en temel ve işlevsel unsurlarından biridir. İnsanın hayatta kalma mücadelesinden başlayarak kültürel birikimlerinin ve estetik değerlerinin gelişmesine kadar geniş bir çerçevede değerlendirilebilecek eşya ve nesne yapımı, insanın doğayla kurduğu bağın somutlaşmış bir göstergesi olarak kültürde önemli bir yer tutar. İnsanın doğayı dönüştürme yetisi, ona hem hayatta kalma gücü hem de kültürel bir kimlik kazandırmıştır. Doğadaki ham maddelerin işlenerek birer eşya ve nesneye dönüşmesi süreci, insanın zekâsını, yaratıcılığını ve doğayla uyum içinde olma becerisini gözler önüne serer. Ağaçtan yapılmış bir kaşık, deriden üretilmiş bir ayakkabı ya da kil ile şekillendirilmiş bir çömlek, doğanın insana sunduğu malzemelerin işlevsel ve estetik bir boyut kazandığı nesnelere örnektir. Bu nesnelerin yapımında kullanılan teknikler, sadece bireyin hayatta kalma ihtiyacını karşılamakla kalmaz; aynı zamanda kültürel belleğin, geleneklerin ve estetik değerlerin de taşıyıcısı olur.

Ağaçtan yararlanılarak eşya ve nesne yapımında adaqlıq, üzüm bağlarında çardak yapmak için kullanılan ağaçtır (Erdi ve Yurtsever, 2005, 131) Çanak, tuzluk ve tuzluğa benzer ağaçtan oyulmuş kaptır (1985a, 381). Çançu ise şehriye hamuru açılan oklavadır (1985a, 417).¹⁷ İpek kullanımı da

¹⁶ Tagna yawa: kasnı ağacının püsesi olup yoğurtla karıştırılır, tutmaca katılır; tutmaca renk veren dikenli bir bitkidir (1985a, 434; 1985c, 26-27).

¹⁷ Çömçe: Kepçe. Oğuzca (1985a, 417). Kadhık: Ağaçtan oyulmuş nesne (1985a, 382). Kamıç: Kepçe (1985a, 359). Kayın ağacından yay, kamçı, değnek gibi şeyler yapılır (1985a, 343). Körke: Ağaçtan yapılmış tabak. Kençekçe (1985a, 430). Oluk: ağaç kütüğünden yemlik gibi oyularak içerisinde sıra soğutulan, hayvan sulanan yalak (1985a, 67). Sarnıç: ağaçtan oyulmuş kap (1985a, 455). Sawdıç: Ağaç dallarından örülerek içerisine meyve ve buna benzer şeyler konulan nesnenin adı; sepet, sele (1985a, 455). Sengek: içilen testi, ağaçtan oyulan su kabı. Oğuzca (1985c, 367). Sıruqluk yığâç: Çadır direği olarak kullanılmak için hazırlanmış ağaç 51 (Erdi ve Yurtsever, 2005, 51; 1985a: 505). Togâqlıq (tugâqlık) yığâç: Süzgeç yapmak için ayrılmış ağaç parçası 51 (Erdi ve

eşya ve nesne yapımında öne çıkar. Barçın kedhiben, ipek elbise (1985c: 156). Bıçış, büyüklerin konukluğuna, düğününe, davetine gidenlere verilen ipekli kumaştır (1985a, 366). Butar, “Berdî” denilen hasırın dokumasında arış olarak kullanılan pamuk iplerdir (1985a, 360). Eşkürti ise ipekli, nakışlı Çin kumaşdır (1985a, 145).¹⁸

Ekolojik Bilginin Yeniden Keşfi: İnsan-Doğa İlişkisi

Dünya yüzeyinin karaların, denizlerin, yükseltilerin, iklimin, bitki örtüsünün, yüzey sularının kendine has oluşturduğu biçim ve doku; hayvan ve bitki türlerinin yaşama ve çoğalma yollarını bulmalarını ekolojik ortamları sağlamaktadır. Bunlar, sadece faydacı değil, ekolojik yönelimi kavramsal algılayışta halk yaşamının ana çizgisini oluşturmaktadır (James, 2013, 271-272). James’in ifade ettiği ekolojik ortamın yaşamımızın bir çizgisini oluşturması, kronolojik bir sistemle birbirini izlemesiyle mümkün olabilir. Çünkü insan ve doğa etkileşimi, tarihî süreçte toplumsal belleğin yaşanmışlıkları temeline dayalı olarak önce somut ardından soyut kullanımla yer edinir. İnsan yaşadığı doğanın tabii bir parçasını oluşturduğu için doğanın sağladığı imkânlar, toplumların içinde bulundukları çevrede iktisadî, siyasî, dinî, iletişim, sosyal ve kültürel yapılarının gelişip şekillenmesinde önemli bir etkiye sahiptir. Bu durumda bir bölgenin tabii doğasının ya da çevresinin bilinmesiyle o bölgede yaşayan toplumları daha kolay tanımak ve çözümlemek mümkün olmaktadır.

Ekolojinin teorik arkaplanı ve kavram çerçevesi ele alındığı alanyazında birçok ekolojik yaklaşımın olduğu görülmektedir. Toplumsal cinsiyet eşitsizliği ile çevre sorunları arasındaki derin bağları inceleyen ekolojik feminizmde, ekolojik krizlerle kadınların toplum içerisindeki konumları ilişkilendirilir ve doğa-kadın arasındaki sembolik ilişkilerle aktarılır (Erbil, 2018). Bir diğer önemli yaklaşım olan ekoeleştirici ise insanın doğayla kurduğu ilişkiyi ve bu ilişkinin yansımalarını inceleyen bir yaklaşım olarak çevrenin temsil edilmesini, ekolojik meselelerin işlenişini araştırır. İnsan merkezli bakış açısı eleştirilerek doğanın aktif bir özne olduğu vurgulanır. Doğaya atfedilen anlamlar, insan ve doğa arasındaki etkileşimler, çatışmalar ve uyum incelenir. Doğayla daha derin bir bağ kurmayı öne çıkaran bu yaklaşımda doğa insanın varoluşuyla iç içe geçmiş, onun kaderini etkileyen unsurlar hâline gelir (Oppermann, 2012; Garrard, 2016: 19).

Literatürde dikkatleri üzerine çeken derin ekoloji yaklaşımının öncü ismi Aldo Leopold, doğayla insan arasındaki derin ve karmaşık ilişkiyi

Yurtsever, 2005, 51; 1985a, 505). Yerküç: Kılıç gibi tahtadan yapılmış uzunca enli bir ağaç parçasıdır; fırındaki ekmeği çevirmek için kullanılır. (1985a, 452). Yığâç bıçğu: ağaç kesmeye yarayan balta (Erdi ve Yurtsever, 2005, 67).

¹⁸ İpekten çadır yapıldığı şu sözlerle ifade edilmektedir: Kurvı çuvaç kuraldıTuğum tikip uruldu / Süs i otun oruldu / Kançuk kaçır ol tutar "Hanın yuvarlak çadırı kuruldu; tuğ dikilip nöbet davulu vuruldu; düşman askeri ot gibi biçildi; nereye kaçarsa o tutar". (Hanın çadırı kurulduğunda bu çadır ipekten yapılır (1985a, 195). Kaçaç: İpekli bir Çin kumaşı (1985b, 285). Sarım: ibrik, testi gibi şeylerden içilecek olan nesnenin süzülmesi için bu kapların ağzına gerilen ipek kumaş parçası (1985a: 397). Torqu: ipek (Erdi ve Yurtsever, 2005, 18). Yolak barçın: çizgili ipek kumaş" (1985c: 17).

anlamlandırmaya çalışan, çevre felsefesinin önemli düşünürlerinden birisidir. Leopold, eko-merkezci bakış açısıyla doğanın insanın hizmetinde olan bir araç değil, kendi başına değeri ve hakları olan bir varlık olduğunu savunur. Özellikle "Toprak Etiği" (A Land Ethic) adlı denemesi, bu anlayışın en çarpıcı ifadesidir ve çevre etiği alanında bir mihenk taşıdır. Leopold'un yaklaşımı, insanın doğayla olan ilişkisini yeniden tanımlar. Ona göre, insan doğayla eşit düzeyde bir varoluşa sahiptir. Doğanın her bir unsuru; toprak, su, hava, bitkiler ve hayvanlar kendi içsel değeriyle var olur ve saygıyı hak eder. "Toprak Etiği", bu anlayışı derinleştirerek, insanın etik sorumluluklarının sadece diğer insanlara değil, tüm canlılara ve ekosistemlere karşı da olduğunu vurgular. Bu yaklaşım, doğayı bir topluluk olarak görerek insanı bu topluluğun bir üyesi olarak konumlandırır. Derin ekoloji düşüncesinin gelişiminde bir diğer önemli isim olan Arne Naess, doğanın içsel değerinin insanınki kadar önemli olduğunu savunarak insan yaşamının ve kültürlerin gelişimini ve insan-doğa dengesinin korunumunu öne çıkarır (Garrard, 2016: 43; Ertürk, 2018).

Kindall'ın (1997) folklorun insanın doğayla kurduğu ilişkileri açıklamada bir anahtar olduğu ve sürdürülebilirliğin en değerli kaynaklarından biri olabileceği görüşünden hareketle çalışmanın da odak noktasını oluşturan geleneksel ekolojik bilgi, uzun yıllardan sonra elde edilen ve insanın çevresiyle temasına dair deneyimlerle oluşmuş bilgi ve inançlar toplamını ifade eder (Yolcu ve Aça, 2019: 861). Geleneksel ekolojik bilgi çerçevesinde kültürel unsurlardan hareketle doğanın korumu ön plana çıkarken (Berkes, 1999) ekolojik bilginin yeniden keşfi sürecinde, Türklerin doğayla kurdukları derin ve köklü ilişkinin izlerini taşıyan sözlü ve yazılı kaynakların ortaya çıkarılması büyük bir önem taşımaktadır. Bu kadim kaynaklar, geçmişten günümüze kadar Türk kültüründe doğayla uyumlu yaşam anlayışını aktarmış ve kültürel bellekte önemli bir yer edinmiştir. Bu bağlamda, ekolojik bilginin yeniden gün yüzüne çıkarılması, aynı zamanda kültürel bellekte yer edinmiş ekolojik tasarımların tekrar halk yaşamına katılması anlamına gelir. Bu bilgi, eskiye dayanan doğayla uyumlu yaşam biçimlerini modern topluma kazandırarak çevresel farkındalık ve sürdürülebilir yaşam pratiklerini yeniden canlandırma potansiyeline sahiptir.

İnsan-doğa etkileşimi çerçevesinde ekolojik bilginin yeniden keşfi, Türklerin yurt edindikleri ve yerleşik hayatı benimsedikleri her yerde tabiat ile iç içe oluşunu bütüncül olarak ifade eden ağırlıklı olarak bitkiler oluşturduğu pastoral yapıların (Karaca Tağızade, 2008) işlendiği sözlü ve yazılı kaynakların - Dîvânu Lugâtî't-Türk'ün keşfedilmesinde olduğu gibi - halk yaşamında tekrar dolaşıma girmesi ile mümkün olmaktadır. Söz konusu yapıya dair Roux (2015, 54), Türklerin ormandan bozkıra yaptıkları göçlerle tarihlerinin en büyük devrimini yaşayarak ve yaşam tarzlarını değiştirerek avcı ve toplayıcı bir uygarlık yapısından yetiştiriciliğe, rengiği kültüründen de at kültürüne bir geçiş yapıldığını ifade eder. Adjı (2002, 121-123) ise Altay Türkleri özelinde bozkır ikliminin güç şartları karşısında Türklerin Hindistan'da, Orta Asya'da, Ural'da ve Kadim Altay'da edindikleri bilgi ve tecrübelerle bozkırı zengin otlak, verimli yerlere dönüştürdüklerini aktarır. Buna karşın Bacon (1965), Orta Asya'nın aslında tarıma elverişli bir bölge

olduğunu vurgular. Dolayısıyla sert iklime karşın Türklerin geleneksel ekolojik çerçevesinde ürün çeşitliliği kısıtlamasına karşın tarımsal faaliyetlerde zengin bir kültür geliştirdiği söylenebilir. Böylece göçerevlilik dahilinde tarımsal faaliyetler, bitki kültürünün şekillenmesinde önemli rol oynamıştır.

Kâşgarlı’nın Türklerin yirmi boydan oluştuğunu ifade ederek isimlerini sıraladığı Türk boyları¹⁹, Orta Asya’nın bitki coğrafyasında Orta Tanrı Dağı ve Pamir’den Büyük Kingan Dağlarına kadar bozkırdan oluşan geniş bir alanı kapsamaktadır. Asya kıtasının iç kısımlarını kapsayan ve soğuk çöller, çöl-stepleri ve yüksek dağ steplerini içermektedir. Bu bölge, Tanrı Dağlarının merkezi ve Issık Gölü havzasını kapsayan Orta Tanrı Dağları, Altay, Aladağ, Tanrı Dağları, Gobi’yi içine alan Dzungaro- Tanrı Dağları, Moğalistan ve Tibet olmak üzere dört alt floristik gruptan oluşmaktadır (Kılınç ve Kutbay, 2007, 174-176).

11. yüzyılda Türk boylarının önemli bir bölümünün yerleşik yaşama geçtiklerini, bitkilerden yararlanmaya devam ettiklerini ve diğer taraftan da bölgenin iklim özelliklerine uygun olarak rençberlik-tarım yapmaya başladıklarını tarihî bir kaynak olan Dîvânü Lugâtî’t-Türk’ten anlaşılmaktadır. Kâşgarlı’nın aktardığı bilgiler doğrultusunda yapılan halk botaniği sınıflandırmasında Türk boylarının çeşitli bitki dünyasından özellikle bölgenin sert iklim yapısına uygun olarak yetiştirdikleri buğday arpa, yulaf, çavdar gibi tahıl ürünleriyle karşılaşmaktadır. Bu tahıl ürünlerinin gıda olarak türlü yemek, içecek, un, ekmek yapımında ve hayvanların beslenmesinde tüketilmesi; ekonomik ve kültürel yönlerden yaşamlarına dikkate değer katkı sunduğunu yansıtmaktadır. Tahıl ürünlerinden somut olarak yararlanılmasının yanında topluma birlik ve beraberlikle iş paylaşımını kazandırmıştır. Tahılların ekimi ve biçiminin verimli ürün alabilmek için belli sürede gerçekleştirilmesi gerektiği için birden fazla insan gücüne ihtiyaç duyulmaktadır. Bu hususta da sözlükte harman (1985a, 451-452) tahılları öğütme (1985a, 187) çuvala koyma (1985a, 268) gibi birçok iş alanında yardımlaşmayla beraber iletişim sağlanmıştır.

Türklerin yaşadığı coğrafi sınırlarının İpek Yolu olarak adlandırılan bölgede bulunması ekonomik ve siyasi açıdan önemli hale getirmiştir (Gumilev, 61, 2011; Roux, 2015, 125). İpek Yolu aracılığıyla ekonomik, siyasî, iletişimin ve kültürel etkileşimin sağlandığını Kâşgarlı’nın seyyah titizliğiyle kaleme aldığı sözlüğünde de görülmektedir. Bölgeye adını da veren ipeğin “barcın”, “sarım”, “çikin”, “lohtay” gibi terimlerle tanımlanan tekstil ürünlerinin sözlükte çok sık kullanımına tanık olunmaktadır. İpeğin yetiştirilmesine benzer olan pamuğun özellikleri ve kullanım alanlarına dair bilgilerin de sıklıkla işlenmesi, halk yaşamındaki değerini kanıtlamaktadır.

¹⁹ Kâşgarlı Türk boylarının birbirileriyle olan sınırlarını şu şekilde çizmektedir: Bizans –Rum ülkesine en yakın boy “Peçenek”lerdir; sonra “Kıpçak”, Oğuz, Yemek, Başgurt, Basmıl, Kay, Yabaku, Tatar, Kırgız gelmektedir. Kırgızlar Çin’e yakındırlar. Bu boyların hepsi Rum ülkesi yanından doğuya şu şekilde uzanır: Çiğil, Tohsi, Yağma, Uğrak, Çaruk, Çomul, Uygur, Tanğut, Hitay’dır. Bundan sonra Tawgaç gelir; orası Maçin’dır. Bu boylar, güney ile kuzey arasındadırlar (1985a, 28).

İpek Yolu’nun Doğu ve Batı arasındaki ticari alışverişle birlikte kültürel etkileşim sağladığını sözlükte bölgenin iklim ya da coğrafi yapısına uygun olmayan bitki türlerinden anlaşılmaktadır. Bu durumu Kâşgarlı’nın kendisi “kara ot” (1985c, 222); “buga” (1985c, 224) gibi bitki türlerini açıklarken ifade eder. Sözlükte at başta olmak üzere çok sayıda hayvan sayılmakta fakat otçul nitelendirilen ya da bitkilerin varlığına gereksinim duyanlardan arı, ayı (ayı), bogra (deve aygırı), botuk (deve yavrusu), buzagu (buzağı), çekün (da tavşanı yavrusu), çepiş (altı aylık keçi yavrusu), eçkü (keçi), ingan (dişi deve), ıvık (geyik), ingek (inek), ırk (dört yaşına girmek üzere olan koyun), keçi, ingek (inek), ırk (dört yaşına girmek üzere olan koyun), keyik (geyik), koç, koy (koyun) gibi türler bulunmaktadır. Bu türlü hayvanların sert iklime sahip Orta Asya bozkırlarında yaşamlarını sürdürmeleri mümkün olup her birinin sözlüğün yazıldığı çağda insanların yaşamına besin kaynağı, eşya üretimi, ulaşım, yük taşıma gibi farklı işlevleri sağlayabilmeleri ekolojik çevrede bulunan ve hayvan yemlerinin hepsine “ot” (1985a, 35) adı verilen türlü bitkilerin bulunmasıyla ilişkilidir.

Sözlükte flora ve fauna etkileşimin açık bir örneği at yetiştiriciliği üzerinedir. Ata samanla kepeğin karıştırılarak “aşbar” (1985a, 123-124) adlı yem ve arpa verilmektedir. At beslemede arpanın önemini; arpasız at aşumas, arkasız alp çerig sıyumas (arpasız at koşamaz, arkasız yiğit asker bozamaz (1985a, 123-124) yaygın kullanıma sahip atasözü örneğiyle anlaşılır. Bitkilerle ilişkili ata dair atasözü ve deyimlerin verilmesi, atların don, vücut yapısı, yürüyüş şekilleri ile ilgili terimleri açıklaması Türk dünyasında önem teşkil ettiğini yansıtmaktadır. Fauna ve flora ilişkisi bakımından sözlük incelendiğinde de atlara bitkilerden oluşturularak hayvan yemi hazırlanmasına dair örnekler verilmesi, bozkır kültürünün hâkim olduğunu ve o dönemde insanların da iklim ve coğrafi koşullarına uygun olarak doğadan yararlandıklarını kanıtlamaktadır. Sözlükte sıklıkla karşılaşılan develerin yük taşımada kullanılması (1985c, 67), “atanlığ er” iğdiş edilmiş devesi olan kimse” (1985a, 148), “torumluğ er” iki yaşındaki deve yavrusuna sahip olan adam” (1985a, 498) gibi deveyle ilişkili tanımlamaların yapılması gibi hususlar yaşamlarında önem taşıdığını yansıtmaktadır. Bu durum develerin yedikleri bitkilerin “kekre” (1985a, 422), “bulguna” (1985a, 492) şeklinde adlandırılmasını sağlamıştır.

Chomsky (2001, 37), felsefi dilbilgisinin amacının bir ruhbilim kuramı geliştirmek olduğunu belirterek bu kuramın beden organlarınca üretilip algılandığını, temeldeki derin yapının ise dilsel biçimlerin soyut yapılmasıyla “zihne sunulduğunu” öne sürer. Sözlükte yaygın olarak karşılaştığımız bitkiler; somut olarak kullanımlarını yanı sıra insan, doğa ve dil etkileşiminin neticesinde insanoğlunun yaşamında değer oluşturduğunun göstergesi olarak zihinlerinde soyut olarak bir ivme kazanmıştır. Bu durum, benzetme, atasözü, deyim, sembolik ifade etme biçimlerinde görülür. Örneğin “butak” sözcüğü tanımlandıktan sonra kim ayıp iştür kulak/ay ewi artuç butak (Kim der ki ay evinin (hâle’nin) ardıc dalı olduğunu iştirmiş olsun) (1985a, 377) ifadesiyle ardıc yer almaktadır. Sözlükte kızların güzelliği betimlenirken de ardıc ağacına benzetilmelerini şu şekilde görmekteyiz: ardı seni kız bodı anı

tal/yayılır anıñ artuçı burnı takı kıwal (kız seni yordu, onun boyu dal gibi iki yana ardıc gibi salınır. At betimlenirken çından at (gül renkli at) (1985a, 436) şeklinde rengi güle benzetilmiştir. Toplumun yaşanmışlıkları temeline dayalı olarak oluşturulan bitki içerikli atasözü örneklerine ise şu şekilde tesadüf edilmiştir: atası açığ almıla yese oğlının tışı kamar (babası ekşi elma yese oğlunun dişi kamaşı) (1985a, 377); çoxşak üze ot bolmas, çakrak bile uwut bolmas (dağ çaşağında ot, dazda ut olmaz) (1985a, 469). Yaş ot köymes, yalafar ölmes (yaş ot yanmaz, elçi ölmez) (1985c, 47-48). Sözlükte verilen bu örnekler çoğaltılabilir, fakat dikkat edilmesi gereken husus, halk yaşamında önem teşkil eden bitkilerin zihindekileri aktarmada da işlevlendirilmesidir. Dolayısıyla söz konusu bitkilerin soyut anlamlarıyla kullanımlarının halk arasında yaygınlık kazanması diğer bir ifadeyle söz varlığının halk arasında işlerlik kazanması, anlamın aktarılmasının yanı sıra aktarıma esas olan bitki özelinde geleneksel ekolojik bilginin keşfedilmesine de zemin hazırlayacaktır.

Sonuç

Dîvânu Lugâti’t-Türk, sadece bir dil sözlüğü olmaktan öte, Türklerin ekolojik bilgilerini, ekoloji ile ilişkilerini, ekoloji odaklı geleneksel öğretilerini ve ekolojiye dair uygulamalarını anlamak için zengin bir kaynak sunar. Ali Emiri’nin bilgisi sonucunda günümüze ulaşan Kaşgarlı Mahmud’un bu eseri, tarih boyunca Türklerin doğayla nasıl etkileşime girdiğini ve bu etkileşimi nasıl anlamlandırdığını ortaya koyar. Dîvânu Lugâti’t-Türk’te verilen bilgiler doğrultusunda halkın bitkiler üzerine edinmiş oldukları tecrübeleri ve bilgi birikimini kapsayan geleneksel bilgi bağlamında Türklerin doğayla olan mücadelelerinde beslenme, hayatta kalma, tedavi gibi birincil derecedeki ihtiyaçlarında bitki ve bitki türlerini yaşamlarının merkezine aldıkları görülür. Bu husus da ekolojik dünya ile geleneksel dünya görüşünün karşılıklı etkileşim içerisinde olduğu ve insanlık tarihi boyunca birbirini etkilediği ve etkileyeceği insan-doğa ilişkisinde görünen bir durumdur.

Dîvânu Lugâti’t-Türk’te Türklerin yaşadığı coğrafyanın ekolojik bilgisini yansıtan bitkilerin kullanım alanları ve özellikleri dikkate alındığında gıda olarak kullanılan, halk hekimliğinde kullanılan, boyar maddesi olarak kullanılan ve nesne-eşya yapımında kullanılan bitkiler şeklinde bir sınıflandıra yapılabilir. Sözlükte kaydedilen bilgiler doğrultusunda halk botanikinin toplumun geleneksel dünya görüşünü aktarmada halk ekonomisi, zoolojisi, hekimliği, gastronomi, edebiyat, dil gibi disiplinler arası bir alana kaynaklık ettiği gözlemlenmiştir. Çalışma sonucunda gıda olarak kullanılan bitkilerin kullanım alanlarının daha geniş olduğu tespit edilmiştir. Sözlüğün yazıldığı çağda bitkilerden sadece somut olarak değil soyut olarak da istifade etmişlerdir. Buna hem iyileştirici güce sahip olduklarını düşündüren kötü ruhları kovma ya da onlardan korunmada hem de dilin sembolik anlatımında rastlanmıştır. Bitkiler aracılığıyla uygulanan pratiklerin bir kısmında, Türk mitolojisinin arka planında yer edinen düşüncelerin devam ettirildiği saptanmıştır. Bu durum ise Türk inanç sisteminin doğa ile bir bütünlük arz etmesinin bir sonucudur. Dolayısıyla Dîvânu Lugâti’t-Türk gibi Türk kültürünün temel kaynaklarından hareketle Türklerin doğaya dair geleneksel

bilgilerinin ve ekolojik farkındalıklarının gün yüzüne çıkarılması, kültürel süreklilik ve kuşaklararasılık çerçevesinde sürdürülebilir çevre yönetimlerine ekolojik yaklaşımlara kaynaklık edeceği düşünülmektedir.

Kaynakça

- Adji, Murat. *Kıpçaklar (Türklerin ve Büyük Bozkırın Kadim Tarihi)*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2002.
- Aksan, Doğan. *Türk Halk Edebiyatında Ekoloji*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- Atalay, Besim. *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1985a.
- Atalay, Besim. *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi II*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1985b.
- Atalay, Besim. *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi III*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1985c.
- Aydın, Erhan. "Eski Türk Yazıtlarındaki Çıntan Igaç 'Sandal Ağacı' Üzerine", *Bilig*, 56, (2011), 25-32.
- Bacon, Elizabeth E. *Esir Orta Asya*. İstanbul: Tercüman, 1965.
- Bartold, Vladimir. *Orta Asya*. İstanbul: Selenge Yayınları, 2010.
- Bartold, Vladimir. *Orta Asya Türk Tarihi*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.
- Baytop, Asuman. *Türkiye'de Botanik Araştırmaları*. Ankara: TÜBİTAK Yayınları, 2004.
- Baytop, Turhan. *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2007.
- Berkes, Fikret. *Sacred Ecology*. USA: Taylor & Francis, 1999.
- Bolay, Süleyman Hayri. *Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Atlaskitap, 2018.
- Boratav, Pertev Naili. *100 Soruda Türk Folkloru*. İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1994.
- Chomsky, Noam. *Dil ve Zihin*. Ankara: Ayraç Yayınevi, 2001.
- Çetin, Engin. "Divanü Lûgati't-Türk'teki Yiyecek İçecek Adları ve Bu Adların Türkiye Türkçesindeki Görünümleri", *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14(2), (2005), 185-200.
- Dinçer, Aslıhan. "Divânü Lûgati't-Türk'teki Yemek Adları Üzerine". 2. *Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Bilgi Şöleni Bildirileri- Kaşgarlı Mahmud ve Dönemi*. 141-152. Ankara: 2019.
- Eliade, Mircea. *Şamanizm*. Ankara: İmge Kitabevi, 1999.
- Erbil, Pervin. *Kadının, Doğanın ve Erkeğin Düzeni*, Emet Değirmenci (Ed.) Avustralya: Henrich Böll Stiftung Derneği, 2018.

- Ercilasun, Ahmet B. ve Akkoyunlu, Ziyat. Kâşgarlı Mahmud *Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2015.
- Erdi, Seçkin ve Yurtsever, Serap Tuğba. Kâşgarlı Mahmûd *Dîvânü Lugât'it-Türk*. Çev.. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2005.
- Ergin, Muharrem. *Dîvânü Lugât'it-Türk Tercümesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1986.
- Ertürk, Hasan. *Çevre Politikası*. Bursa: Ekin Yayınları, 2018.
- Garrard, Greg. *Ekoeleştir, Ekoloji ve Çevre Üzerine Kültürel Tartışmalar*. İstanbul: Kolektif Kitap, 2016.
- Genç, Reşat. *Kâşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1997.
- Gumilev, Lev Nikolayeviç. *Eski Türkler*. İstanbul: Selenge Yayınları, 2011.
- İleri, Canan. "Divanü Lügat-it Türk'te Geçen Meyve-Sebze Adları ve Türklerin Bunlardan Yararlanma Biçimleri", *Türk Dili*, XCIII 669, (2007), 542–572.
- James, Wendy. *Törenselle Hayvan*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2013.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Türk Bozkır Kültürü*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1987.
- Karaca Tağızade, Nesrin. "Dîvânü Lugât'it-Türk'te Bir Değer Olarak Pastoral Yapı ve Unsurlar". *Uluslararası Kaşgarlı Mahmud Sempozyumu: Bildiri Metinleri*. 17–19. Rize: 2008.
- Kaşgarlı Mahmud. *Dîvânü Lugât'it-Türk*. 1072-1074.
- Kayır, Gülser. "Ekolojik Çevrenin Toplumsal Boyutları". *İnsan, Toplum, Bilim* 4. *Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi*. Kavram Yayınları, 1995.
- Kılınç, Mahmut ve Kutbay, H. Güray. *Bitki Coğrafyası*. Ankara: Palme Yayıncılık, 2007.
- Kindall, Tracey Lynn. *Folklore: An Ecological Perspective*. Eugene: University of Oregon, Interdisciplinary Studies Program: Folklore, Master Thesis, 1997.
- Malinowski, Bronislaw. *Bilimsel Bir Kültür Teorisi*. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 1992.
- Mert, H. Hüseyin vd. "Doğal Boyar Eldesinde Kullanılan Bazı Bitkiler", *Çevre Dergisi*, S. 5, (1992), 14-17.
- Mert, Necati. "Eski Türkler ve Bozkır Medeniyeti", *Hece Yayınları*, 186, (2016), 385-392.
- Newman, Leslie. F. "Doğu Ülkelerinde Halk Hekimliği Üzerine Bazı Notlar", *Folklore*, 56/4, (1945), 349-360.

- Oppermann, Serpil. *Ekoleştirir: Çevre ve Edebiyat Çalışmalarının Dünü ve Bugünü*, Serpil Oppermann (Ed.) *Ekoleştirir; Çevre ve Edebiyat*. Phoenix Yayınevi, 2012.
- Ögel, Bahaeddin. *Türk Kültür Karihine Giriş II*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000.
- Ögel, Bahaeddin. *Türk Kültür Karihine Giriş IV*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1978.
- Öğüt Eker, Gülin. “Farklı Görme Biçimiyle Modern Dünya Ritüeli Olarak Yemek Kültürü: Sınanma/Erginlenme ve İntikam Alma Gizli İşlevleri”, *Millî Folklor*, 120, (2018), 170-183.
- Roux, Jean Paul. *Türklerin Tarihi Pasifikten Akdeniz’e 2000 Yıl*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2000.
- Roux, Jean Paul. *Orta Asya’da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2005.
- Soylu, Güner. “Prehistorik İnsanın Besin Kaynakları”, *Antropoloji*, 11, (1978), 91-98.
- Stoeltje, Beverly. “Festival”, *Millî Folklor*, 67, (2005), 160-164.
- Şimşek, Ahmet. “Göçebe ve Yerleşik Medeniyetler”, *Hece Yayınları*, 186, (2016), 393-396.
- Tekin, Talât. *Orhon Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2010.
- Tryjarski, Edward. *Türkler ve Doğa*. İstanbul: Kitabevi. 2016.
- Yoder, Don. “Halk Tıbbı”. *Folklor Doğu*, 43, (1975), 23-31.
- Yolcu, Mehmet Ali ve Aça, Mehmet. “Geleneksel Ekolojik Bilgi ve Folklor”, *Folklor/Edebiyat*, 100, (2019), 861-871.
- Yolcu, Mehmet Ali. “Geleneksel Ekoloji Bilgi Bağlamında Çanakkale Halk Botaniği”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, 24, (2018), 63-77.
- Yolcu, Mehmet Ali vd.. *Homo Naturalis İnsan ve Geleneksel Ekolojik Bilgi*. Çanakkale: Paradigma Akademi, 2023.